

Երկու ձեռքն հանեալ սուր՝ դէմ Աստուծոյ խիզախէր .

Եւ հայեցեալ Բարձրելոյն՝ յօդոց երկնից ծագաւ ի վեր ,
Ինքնին Բարձրեալն Աստուած եւ ,

Եւ կանգնեցաւ ի դատել .

Ուեալ զանձամբն արկանէր իբր ի հանդէս եւ ի տօն

Ջրսպառազէն զարդ զինուն՝ կրօեալ յամբուռն եւ ի թօն ,

Եւ ըզկորդակ կայծաթել :

Եւ նա 'նկրկեալ գլորելով գլորէր : Ո՛վ վրէժք թաթաղուն : —

Ո՛հ Արուսեակ Արուսեակ , յոր դու խորհուրդ զաղիաղփուն

Ամբարտաւան եւ յիմար

Դիմամարտել յուսացար .

Վայեղութիւն դու երկնից , դու բնութեան սէր եւ դրդանս ,

Որ կարկառեալ թանայիր յառաօտուն աւազանս

Ըզվարսագեղդդ կատար : —

Ովսաննայ ովսաննայ , երկինք եւ գունտք անհամար ,

Բոլորակք վերնականք , եւ համօրէնրդ գումար՝

Ջոր ի ստուերաց խաւարին ,

Բղբեցոյց աչն Արարչին .

Աստուածային դուք ծաղկունք թագաց նորուն փառազարդ ,

Ողջոյն տուք այնմ՝ որ միայն մեծ է միայն եւ արդար .

Ողջոյն միայն Յաղթողին » :

ԲԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մարկոս Աւրելիոսին դեռ կայսր չեւ
դաժ առ Կատուշոս իր մոտերիւ
քարեկանը Հռոմայէն գրաժ լռա-
րեար :

Մարկոս հազարապետ ժողովրդեան ,
առ քեզ Կատուշոս երբեմն հազարա-
պետ , ողջոյն : Տասն օր է որ նամակ մը
առի քեզմէ Յանուարի դից տաճարին
մէջ , և նոյն դիքը վկայ կը կոչեմ որ նա
մակէդ աւելի քեզ կ'ուզէի ընդունել :
Կ'ուզես ինչ նոր բան որ կայ հոս 'ի Հը-
ռոմ , գրեմ քեզի : Աղէկ կ'ըլլար որ հա-
ջընէիր թէ հին բան մնացած է Հռոմ
ու իտալիա : Տխուր ճակատագիրը ա-

սանկ սահմաններ է որ ամեն առջի բա-
րիքը կորսնցընենք , ու դժբախտու-
թեամբ նոր ու չլուած բաներ տես-
նենք : Կայսրը , բզեշխը , ծերակոյտը ,
խորհրդականները , հազարապետները ,
քրմապետները , ամենը նոր , միայն չա-
րութիւննին հին : Ամենքը նոր , պաշտօ-
նատէրներ դնելու , հրովարտակներ հա-
նելու , կաշառ առնելու ու տալու հետ
են . ասանկով հիմակուան չորս առա-
րուան մէջ եղած լուրերը , առջի աստեղ
ներուն չորս հարիւր տարուան լուրե-
րէն աւելի է : Իրեքհարիւրի չափ հոգի
կը ժողովինք Կապիտոլիոնի խորհրդա-
րանը , երբեմն մէկը կը բամբասենք ,
մէկալը կը գովենք . կ'երդնունք ու կը
խոստանանք մէկը առաջ քաշել , մէ-

կալը ետ ձգել. մէկուն օգնել, մէկալը մերկացնել. երբեմն ալ կ'որոշէնք չարերը պատժել, լաւերը վարձատրել. հին կարգերը նորոգել, միութիւնները խել ռ առաքինութիւններ տնկել, ծուռ ճամբայ գնացողները արգելել ռ շիտակ գնացողները առաջ տանել, անիրաւները զսպել ռ աղքատաց ողորմիլ: Ետքը երբոր խորհրդարանէն դուրս կ'ելլենք, ամենէն աղէկ խորհուրդ տուողները՝ ամենէն աւելի չարագործութիւն կ'ընեն: Ողորմելի Հոռոմ. քու ծերակոյտդ արաւսցոռք արաւսցոռք ըսելով, օրերը տարինները կ'անցնէ, ռ ամեն մարդ իր օգուտը միայն կը փնտրուէ, հասարակաց բարեքը բոլորովին մոռցած:

Շատ անգամ խորհրդարանին մէջ կեցած ուրիշներուն երեսը կը նայիմ, անոնք ալ ինծի կը նային. կը դարմանամ կը մնամ լսելով ուրիշներուն ճարտասանութիւնը, տեսնելով իրենց նախանձայուկութիւնը, ռ իրենք զիրենք արդարացրենին: Ետքը երբոր դուրս կ'ելլեն՝ կը գայլթակդիմտեսնելով իրենց կաշառ առնելը, նենգութիւնը, ռ յայտնի գործած անիրաւութիւններ: Ասկէց գէշը կայ, որուն անհնար է համբերել. որոնք որ աւելի անիրաւ ռ վատահամ բաւ են, անոնք աւելի խիստ ռ անգութ դատաստան կ'ընեն յանցաւորներուն դէմ: Աս բանս չսխալիր. որոնք որ յանցաւոր են՝ անոնք նոյն յանցանքը ռ րիշներուն վրայ աւելի անողորմ կը դատեն, ռ աւելի խիստ վճիռ կու տան. կարծես թէ ուրիշներուն յանցանքը մանրացուցով կը տեսնենք, մերինները մեծացուցով: Քանի քանի անգամ տեսեր եմ խորհրդարանին մէջ ուրիշը մէկ յանցանքի համար մահապարտ ընողներ, որոնք նոյն յանցանքը ամեն օր կ'ընեն: Լիւիսին տարեգրութեանցը մէջ կարդացեր եմ որ Հոռոմացեւոց ռ կարքեդոնացեւոց պատերազմին սաստկացած առենը՝ լուսիտանացի դեսպան մը եկեր է 'ի Հոռոմ բոլոր Սպանիայի կողմանէ, հաշտութիւն ընել տալու թէ որ կարելի ըլլայ, ռ իր գլուխը եկածը

խորհրդարանին մէջը պատմելով՝ ըսեր է. Քանի որ իտալիա մտայ՝ տառն անգամ կողոպտեցին զիս, ռ ամեն ունեցածս առին. երբոր Հոռոմ հասայ՝ զիս կողոպտողներէն մէկը տեսայ որ կը կախէր կոր իր ձեռքէն զիս ազատողը: Աս անիրաւութիւնն որ տեսայ, յուսահատած՝ ածուխ մը առի, ռ կախաղանին վրայ գրեցի. Ո՛վ կախաղան, դուն աւազակներու մէջ բուսեր՝ աւազակներու մէջ մեծցեր ես, զքեզ աւազակները կտրեր ռ տաշեր են, բայց վրագաւազակներ կախելու տեղը՝ անմեղը կախեր են: Լիւիսին տասը հատորն ալ սեաղեղով գրած էին, ռ աս կախաղանին վրայ գրած խօսքը միայն կարմրադեղով կ'երգնում ըսածներուս վրայ:

Ուրիշ բան մըն՝ ալ ըսեմ, բայց մէջերնիս մնայ. ոմանք խիստ շուտ բարձրացան ռ զօրացան Հոռոմայու մէջ, որոց կործանումը խիստ մօտ է. վասն զի չէնք մը որ արտորանօք կը շինուի, հաստատուն չըլլար: Ծառ մը որչափ որ ուշ աճի, այնչափ երկար կեանք կ'ունենայ. որ ծառերուն պտուղն որ շուտով կ'ուտենք, շուտով ալ փայտերնին ձմեռը զմեզ կը տաքցնեն: Քանիները տեսանք, որոց բարձրանալուն վրայ որչափ որ զարմացանք՝ այնչափ ալ իրենց կործանումը զմեզ սոսկացուց. յաջողութիւննին շեշտի մը պէս կարճ եղաւ, ձախորդութիւննին խազի պէս երկար: Իմն եատուլլոս, գիտես որ ինչպէս էին, կինոս ֆուլուիոսը տարուան մը մէջ բռնչիլ եղաւ, իր որդիքը դատաւոր եղան, կինը ազնուական օրիորդներու տիկին, ռ ինքը եպիսկոպոսիոնին պահապան. բայց ետքը՝ չէ թէ տարուան մը մէջ, այլ օրուան մը մէջ տեսանք զինքը գլխատեալ, զակընները Տիրերիս գետին մէջ խղզուած, կինը Հոռոմայէն աքսորուած, տունը կործանած, ռ ամեն ունեցածը հասարակաց դանձր գրաւած: Աս սոսկալի օրինակը չէ թէ դրոց մէջ կարդացինք, այլ աչքով տեսանք:

Ինչպէս որ ազգերը իրարմէ կը տար-

քերին, ասանկ ալ մարդկանց բաղձանքը. մէկուն սիրածը մէկալը կ'ատէ. ան բանին որ մէկը ետեւէն կը վազէ, մէկալը անկէց կը փախչի. ամեն մարդ թող ուզածը ընէ. այլ ես կամաց կամաց կ'ուզեմ աս լեռնէն վեր ելլել. թէ որ գլուխը չկրնամ հասնիլ, աւելի կ'ընտրեմ կէս ճամբան մընալ՝ քան թէ արտորալով ելլելէն ետքը դժուարով վար խնայլ:

Ասկէց աւելին չիշխեր գրիչս գրելու. ուստի քիչ գրածիս մի նայիր, այլ մըտքիս՝ որչափ բան կ'ուզէ ու կրնայ գրել:

Աս տարի մայիսի 25ին Ասիոյ կղզիներուն մէկէն դեսպան մը եկաւ. տեսքով ու բարեբարոյ մարդ մըն էր, արիասիրտ ու վստահ կերպ մըն ալ ունէր. Ամառ Հոռոմ անցուց, ու մէկ դիէն տեսնելով որ ձմեռը վրայ կու գար՝ դժար կ'ըլլար ծովու ճամբորդութիւնը, մէկալ դիէն ալ ինչ բանի համար որ եկեր էր՝ դեռ լմբննալու յոյս չիկար, օր մը խորհրդարանին դուռը կեցած տեսաւ որ խորհրդականները ներս մտնանէն առաջ զէնքերնին դուրսը կը ձգէին. ամենուն առջին ըսաւ. Ո՛վ հարք, ես հեռու երկրէ եկայ Հոռոմ տեսնելու, բայց Հոռոմայու պարիսպները միայն գտայ. զիս հոս Հոռոմայու պատերը չբերին, այլ անոր կառավարներուն համբաւը: Ես հոս չեկայ տեսնելու Հոռոմայու զանձարանը՝ որուն մէջը աշխարհքիս դանձը կը մտնէ, այլ խորհրդարանը՝ որուն մէջը աշխարհքիս համար խորհուրդ կ'ըլլայ. ես հոս չեկայ աշխարհքիս յաղթողները տեսնելու, այլ առաքելի մարդիկ: Հիմայ կը համարձակիմ բան մը ըսելու. թէ որ դէք չեն կուրցուցեր զիս, թէ որ խեղճ պղտորած չէ, կամ դուք ան առջի Հոռոմայեցիներէն չէք, կամ աս քաղաքը ան Հոռոմայեցոց քաղաքը չէ: Մենք լսեր ենք որ Հոռոմայեցիք մէկու մը քաջութեամբ թագաւորութիւններու կը տիրեն, ու ամենուն իմաստութեամբ կը պահեն զանոնք. հիմայ դուք ամենքդ զանոնք կ'որսընցընելու ետեւէ էք, ու ստացող մը չիկայ: Ձեր առջինները մե-

ծամեծ գործքեր կ'ընէին, դուք բոլոր ձեր առեւնը աղւոր աղւոր խօսելու կ'անցընէք: Խնտալէն կը մարէի կոր տես, նեղով որ զէնքերնիդ խորհրդարանէն դուրս կը թողուիք. ինչ օգուտ զէնքերնիդ դուրսը ձգելը, երբոր խորհրդարանին մէջ այնչափ մարդկանց արիւնը կը մտնէք: Ի՛նչ օգուտ խեղճ պանդխտի մը՝ որ բան գործք ունի ձեզի հետ, առանց սուրի աղեղան ներս մտնալնիդ, երբոր նենգութիւնը ու խորամանկութիւնը հետեւնիդ ներս կը տանիք: Ո՛վ Հոռոմայեցիք, մենք ոչ զինեալ զօրապետներէ կը վախենք, ոչ սրած սուրերէ, և ոչ փայլուն նիզակներէ, այլ խըստացեալ սիրտերէ ու թունաւոր լեզուներէ: Թէ որ խորհրդարանը զէնքով մտնէք ու քանի մը հոգի սպաննէք, քիչ է փաստը քան զանմեղները դատապարտելնիդ, կամ իրենց իրաւունք չըրած՝ ետ դարձնելնիդ: Այսչափ ատեն է կը սպասեմ՝ որ գործս լմբնցընէք, Հոռոմ մտած օրս ինչ որ էր՝ դեռ ան վիճակի մէջն է: Կ'ուզէք որ իւր, ձէթ, մեղր, քրքում, փայտ, ոսկի ու արծաթ մեր կղզիէն Հոռոմ բերենք, ու իրաւունքնիս ուրիշ տեղ երթանք փրնառելու. եկամուտ ժողովուրդ օրէնքնիդ ուրիշ է, իրաւունք ընելունը ուրիշ. կ'ուզէք որ օրուան մը մէջ հատուցանենք վրանիս դրած տուրքերնիդ, ու տարի մը չլմբնցուցիք գործքս՝ որուն համար Հոռոմ եկեր եմ: Կամ բողոքնիս լսեցէք, կամ կեանքերնիս ալ առէք որ ազատինք: Թէ որ խիստ կ'երևնայ ձեզի ինչ որ հայրենեաց օգտին համար հարկաւորեցայ ըսելու, մեռուցէք զիս հոս՝ որ դադրիմ ըսելէն:

Իրաւցընէ աս խօսքերս ըսաւ խորհրդարանին մէջը, ու ես ուղեցի որ գրուի ըսածները: Այն համարձակութիւնն որ առաջ Հոռոմայեցիք օտարազգաց առջին ունէին, հիմայ օտարականները մեր առջին ունին: Եղան որ պատժելու է ըսին ատ դեսպանը. բայց դէք չթողուցին որ իմ առջև մէկը ճշմարիտ ըսելուն համար պատժուի: հերիք չէ՞ որ ուրիշները մեր չարութեանը կը

համբերեն կոր, սպանենք ալ կ'ուզենք չարութիւննիս երեսնիս տալերնուն համար: Ոչխարները ապահով չեն ըլլար, թէ որ հողիւր շուն մը չունենայ. ու ինչպէս որ պէտք չէ արգելուլ շանը հաջելը՝ հովիւը հանգիստ քնանալուն համար, ասանկ ալ պէտք չէ արգելուլ ճամարտախօսութիւն՝ ծերակուտին դժարը գալուն համար: Ոչ դէք կը հրամեն, ոչ անանկ օրէնք մը կայ, որ սուտը պատժելու համար դրուած դատաւորները՝ ճամարիտը ըսողներուն դահիժ ըլլան: Ո՛վ Հոռոմ, որ Հոռոմայու անունը միայն ունիս. նայէ ուր հասեր է քու յաղթութիւններդ, քու փառքդ, քու տաճարներուդ պատիւը, քու դատաստաններուդ իրաւունքը. վասն զի հիմայ աւելի կը պատժուի ծերակուտէն մէկը բամբասօղը՝ քան թէ բոլոր աստուածները հայհոյօղը. ճամարիտը կ'ըսեմ. քեզի, ով իմա կատուլոս, պէտք չէ ասկէց ետքը տաճարները երթալ աստուածներ փնտռելու, ծերակուտին ամեն մէկ խորհրդականը մէյմէկ աստուած եղեր են: Աստարբերութիւնը միայն կայ անմահ ու մահկանացու դիցմէջը՝ որ դէք ոչ երբէք չարիք մը կ'ընեն, իսկ ծերակոյտը ոչ երբէք բարիք մը. դէք ոչ երբէք օուտ կ'ըսեն, իսկ առօնք ոչ երբէք ճամարիտը. դէք շատ անգամ կը ներեն, առօնք ոչ երբէք. դէք տարին հինգ անգամ պատիւ ընդունելը հերիք կը սեպեն, իսկ ասոնք օրը տասն անգամ կ'ուզեն որ երկրպագութիւն ըլլուի իրենց: Այ ինչ կ'ուզես որ ըսեմ. դէք ամեն ըրածնուն համար գովութեան արժանի են, իսկ ասոնք ամեն ըրածնուն համար պարսաւելի: Ինչ որ պիտոր ըլլայ, թող ըլլայ. վասն զի ես օտոյգ միաբա դրեր եմ որ՝ ով որ ճամարտութիւնը չուզեր լսել, անկարելի է որ առաքինասէր ըլլայ. կ'ուզէ դատաւոր ըլլայ, կ'ուզէ խորհրդական, կ'ուզէ կայսր, կ'ուզէ բռնիս, կ'ուզէ ատենաբան, չկրնար այնչափ խոհեմ ու ամեն կիւրքերէ ազատ ըլլալ, որ չկարօտի երբեմն ազդարարութեան իր գործքերուն մէջ:

Ուրիշներուն վրայ գրեցի, հիմայ իմ վրաս ալ գրեմ. վասն զի թուղթիդ մէջը գրեր էիր որ իմ լուրերս ալ կ'ուզես գիտնալ: Գիտցիր ուրեմն որ յուշուարի մէջ զիս դատաւոր ըրին խորհրդարանին. ոչ կ'ուզէի ե ոչ կ'արգիւնաւորէի աս պաշտօնը. ուրիշ կողմանէ ալ իմաստասիրաց կարծիքն է որ, բեռներուն վրայ ուրիշ բեռ ալ տունելը՝ կամ մարդուս խեղքը կը պակսեցնէ, կամ խելագարութիւնը կ'աւելցնէ: Համեստ մարդու համար ծանր է անանկ պաշտօն վրան առնուլ՝ որ կը հարկաւորի ներքուստ զգացածին դէմը ցուցնել գրսուանց: Թերեւս պիտոր ըսես, ով իմա կատուլոս, որ պէտք է պաշտօններուն բեռը լաւերը վրանին առնեն: Ո՛վ թշուառ Հոռոմ. մեծ ժանտախտ ինկած պիտոր ըլլայ լաւերուն մէջը որ՝ մնացած դէշերուն քովը ես լաւ կը սեպուիմ կոր: Ես աս պաշտօնը փաւստինաս գոհ ընելու ու Անտոնիոս աներոյն հրամանին համար յանձն առի. մի գարմանար ըրած անխելքութեանս վրայ, չըրածիս վրայ զարմացիր. վասն զի փաւստինը առնօղը՝ անխելքութիւն չկայ որ չընէ, քանի որ զինքը առեր եմ, խելք չմնաց գլուխս: Հիմայ զինքը թողունք, խօսքերնուս դառնանք:

Իրաւցրնէ ամեն խաղաղասէր մարդ խիստ կը տանջուի պաշտօնի մէջ. վասն զի որչափ աղէկ է պաշտօններուն՝ որ առաքինի մարդկանց ձեռք իյնան, այնչափ գէշ է առաքինի մարդկանց պաշտօն ունենալը: Թէ որ կ'ուզես գիտնալ որ որչափ ճամարիտ է ըսածս, համրէ վաստրկածնին ու կորսընցուցածնին. վաստրկածնին գիտես, կորսընցուցածնին ըսեմ: Ով որ ուրիշներուն առաջնորդելը վրան կ'առնէ՝ իր հօգը կ'աւելցնէ, ուրիշներուն նախանձը կը շարժէ, թշնամիները իրեն դէմ կը գրգռէ, գողերը կ'արթնցնէ, կեանքը եւ անունը վտանգի մէջ կը դնէ: Ով որ աս բաները կը ճանչնայ, պէտք է անկիւն մը քաշուի պահուրտի. բայց ընդ հակառակն աւելի են ասոնք յանձն առնօղ-

ները քան թէ քաշուողները : Շատ անգամ շատերէն լսեցի որ կ'ըսէին, թէ աւորոն երթանք, ցուրբ գազաններ վաղցընենք. բայց հոն որ դնացին, գազանները իրենցմէ փախչելուն տեղը իրենք գազաններէն փախան : Կ'ուզեմ ըսել որ շատերը իշխանութեան ետեւէ կ'ըլլան, բայց իրենք ուրիշներուն հրաման լու տեղը՝ ուրիշները իրենց կը հրամայեն. ուրիշները իրենց ձեռքին տակը առնելու տեղը՝ ուրիշներուն ոտքին տակը կ'իյնան : Աս մտածմունքներու մէջ մէկ բանով մը կը մխիթարուիմ որ ես չիջանացի, ես ետեւէ չեղայ, ուրիշները զիս բռնադատեցին : Հին օրէնքներնուս ութերորդ տախտակին մէջ գրած է աս բանս. կը հրամայեմ մեր սրբազան խորհրդարանին, որ ոչ երբէք պաշտօն տան անանկներուն՝ որ իրենց կամօքը ետեւէ կ'ըլլան պաշտօնի. այլ անոնց՝ որ միաբանութեամբ ընտրուած են : Շատ աղէկ օրէնք. վասն զի անանկ առաքելի ու հասարակասէր մարդ դժուարաւ կը գտուի, որ իր հանգիստը թողու՝ ու ուրիշներուն օգտին համար ինքը քնաս քայէ : Անանկ անխելք մարդ չի գտուիր, որ զաւկընէր՝ կ'ինը՝ հայրենիքը թողու, ու օտար երկիր երթայ, թէ որ ան պատճառաւ իր շահը չփնտռէ : Լալով կ'ըսեմ որ մեր թագաւորներուն անհոգութեամբը, ու դատաւորներուն ազահութեամբը կործաներ է Հոռմայու կառավարութիւնը : Ո՛վ կատուլլոս, կ'ուզես որ ըսեմ. անանկ տիրեր է վրանիս անհաւատարմութիւնը, ազահութիւնը ու անամբութիւնը, որ դատաւորները պատրաստ են երթալու կոյոպտելու մեր դրացիները, ինչպէս զօրավարները թըշնամիներնուս դէմ : Հոռմ սիրելի էր՝ չարագործները պատժելուն համար, հիմայ ատելի եղած է՝ անմեղները կեղեքելուն համար : Նայէ ինչ կ'ըսեմ, կատակ չէ ըսածս՝ այլ հաւաստի. թէ որ դիւրմեր հինները հիմայ յարուցանէին, կամ չէին ճանչնար զմեզ ու չէին ընդունիր իրենց զաւկըններուն տեղը, և կամ խենդանոցը կը դնէին զմեզ :

Ասոնք են Հոռմայու լուրերը. իսկ դուն Ագրիպինայի լուրերէն բան մը չես դրեր. հոսկէց գրածներս բոլոր վշտալի բաներ են. ուրախալի բան մը դուն գրէ ատկէց : Դրուսիլա կ'ինդ ողջ առօրէն է : Արդէն գիտես որ ինչպէս Պոլիբիոս մեր հօրեղբայրը ձիէն ինկաւ ու մեռաւ : Գեղի զգեստ մը կը զրկեմ, բարով վայելես : Փաւստինա բարեւ կ'ընէ քեզի : Ամիրոս որդիդ բարեւէ իմ կողմանէս : Դիւր պահապան ըլլան քեզի. ձախորդութիւնները հեռու ըլլան քեզմէ :

Մարկոս բոլորովին քուկդ, առ կատուլլոս՝ որ բոլորովին իմն ես :

Նորին Մարկոսի իր սրտատակաւնացը ու գօրացը տոռա՞ծ խրատները դատարկակեցոքեան դէմ :

Լաւ մարդկանց մեծ նշանը պարապ չկենայն է : Պատուին խօսքն է. Ո՛վ որ իր ատենը օգտակար բանի մը չանցընէր, անարժան է կենաց : Լճացած ու հոռմ ջուրը այնչափ չապականեր քաղքի մը օդը, ինչպէս դատարկակեաց ժողովուրդ մը անոր բարքը : Ո՛վ որ իր ատենը օգտակար բաներու կ'անցընէ, ամենքը զանիկայ աղէկ մարդու տեղ կը դնեն, իսկ պարապ կեցօղը աղէկ մարդ չսեպուիր : Ո՛ր երկիրն է որ փուշ ու տատասկ կը բուսցընէ. այն որ վարուցան չունի, չի բանեցուիր, անգործ կը թողուի : Ո՛վ Հոռմ, որ առջի Հոռմայու մէկ բանը չունիս անունէն՝ ի զատ, այնչափ պակասած է առաքելութիւններդ, որչափ որ մոլութիւններու մէջ ընկղմած ես. գիտես ինչ է պատճառը ատանկ ըլլալուդ. վասն զի արուեստաւոր ու գործաւոր չթողուցիր, հրապարակներդ ու պարիսպներդ պարապ մարդիկներով լցուցիր : Այնչափ քնաս չըրին քեզի՝ ոչ Սամիւիացիք. ոչ Վոլկացիք, ոչ Կարբեղունացիք, և ոչ ուրիշ թշնամիներդ, որչափ որ քու դատարկակեաց բնակիչներդ : Ամեն պատմիչները կը վկայեն խօսքիս՝ որ ատ ամեն աղգերը քու պարիսպներուդ մէկ հատն ալ չկըցան փլցընել. իսկ քու դատար-

կակեաց բնակիչներդ քու անունդ կոր-
սընցընել տուին : Ո՛հ , սրչափ երջանիկ
դարէր էին անոնք Տուլլոս Ոստիլիոսէն
ինչուան կիւրիտիոս կինկիննատոս , ու
անկէց ալ ինչուան 'ի Սիլլա ու Մարիոս .
այնչափ ատեն խորհրդական մը չէ ե-
ղած ծերակուտին մէջ՝ որ արուեստ մը
չգիտնայ . անանկ որ ծերակուտէն ե-
լածնուն պէս՝ ամենքը իրենց արուես-
տին հետ կ'ըլլային , որը նկարչութե ,
որը քանդակագործութեան , որը արծը-
թէ ու ոսկիէ թափծու բաներ շինելու ,
որը գրաւորական աշխատութիւն կամ
վարժապետութիւն ընելու . վասն զի
մէկը չէր կրնար ծերակուտին անդամ
ընտրուիլ՝ առանց արուեստ մը գիտնա-
լու :

Տեսէք հիմայ ինչ փոփոխութիւն ե-
ղած է Հռովմայու , ինչ ապականու-
թիւն բարուց . իրեք դար ամենքը կ'աշ-
խատէին , իսկ ութը դարէ 'ի վեր ա-
մենքը զբօսանքի հետ են : Հռովմ չորս
վտանգաւոր պատերազմ ունէր ան ա-
տենները . կարեբեղոնացուց դէմ պզտի
Սկիպիոնը զրկեր էր , Աբայեցուց դէմ
Մուամիոսը , Ալեքսանդրի Մակեդոնա-
ցուց թագաւորին դէմ Մետելլոսը , ու
Սպանիացուց դէմ անոր եղբայրը : Պէտք
եղաւ որ թղթատար մը զրկեն աս չորս
զօրավարներուն , և որովհետեւ արուես-
տաւորները իրենց գործքէն արգիլելը
օրէնքի դէմ էր , իրեք օր ծերակոյտը
անգործ մարդ մը փնտրուեց քաղքին
մէջ , ու չգտաւ թղթերը տանելու : Իսկ
հիմայ , կ'ամաչեմ ըսելու՝ բայց ըսեմ .
քսան տարի պաշտօնի մէջ եղեր եմ ,
տասը տարի ալ է որ կայսերական գա-
ւառները կը կառավարեմ . աս երեսուն
տարուան մէջ երեսուն հազարէն աւե-
լի դատարկակեաց մարդիկ , ու տասը
հազարէն աւելի դատարկակեաց կընկ-
տիք քշեր եմ Հռովմայէն : Լակեղեմն
նացուց օրէնքին մասն էր . կը հրամ-
մենք իբրև թագաւոր , կ'աղաչենք իբրև
ծառայ , կը վարդապետենք իբրև փիլի-
սոփայ , ու կը սպառնանք իբրև հայր ,
որ ծնողք իրենց զաւակներնուն սորվե-
ցընեն երկիր գործել՝ որ իրենց ապրուս-

տը անկէց հանեն , չէ թէ հրապարակ-
ները պարապ պտըտելով՝ թշուառ ըլ-
լան : Աս ալ կ'եւելցընէր նոյն օրէնքը .
թէ որ տղաքը չհնազանդին , ծերերը
գիրենք պատժեն . թէ որ ծնողք ան-
փոյթ ըլլան հրամմելու , ու տղաքը
անհնազանդ , թագաւորը տղոց հետ
ծնողքնին ալ պատժէ : Աս օրէնքներուն
համար Լիկուրգոսի անունը անմահ մը-
նաց , ու Լակեղեմնացուց թագաւո-
րութիւնը խաղաղ : Ո՛վ Հռովմ , դուն որ
աշխարհքի կը սորվեցընէիր աշխատիլ ,
հիմայ ծուլութեան մէջ թաղուեր ես .
թշնամիներէդ կը զգուշանաս՝ որչափ
ալ հեռի ըլլան , ու դատարկակեաց
բնակիչներէդ , որ քեզի մօտ ու անոնց-
մէ չար թշնամիներ են , չես վախնար .
բայց ասոնցմէ աւելի պէտք է վախնաս ,
քան թէ թշնամիներէդ :

Կը ցաւիմ վրանիդ , ով իմ պաշտօ-
նեայքս , տեսնելով որ գիշեր ցորեկ մո-
լորած մարդկանց պէս շարունակ քաղ-
քին ճամբները կը պտըտիք , ու անոր
վրայ է աւելի ցաւ՝ որ չէք ճանչնար
ձեզի ըրած ֆրասնիդ : Տեսարանէ տե-
սարան , բաղնիքէ բաղնիք , ըմբիշնե-
րու տեղուանքէ խեղկատակներու տե-
ղուանք . մէկէն կը ձանձրանաք , մէկա-
լը կը փորձէք . տեղ մը հանգիստ չէք
գտներ : Շատերնիդ՝ որ դեռ տարիքնիդ
չէք առած՝ կայսր եղած ատենս հայ-
րերնիդ յանձնեցին ինծի , շատերնիդ
ալ ես ընտրեցի ինծի պաշտօնեայ , գործ-
քի հետ ըլլալու համար՝ չէ թէ պարապ
չըլլելու : Երդում կ'ընեմ որ բանի հետ
չըլլայէն , պարապ կեանք անցընելէն է
որ գէշ կնիկներով լեցուած է Հռով-
մայու պտընկոցները , ու աւազակնե-
րով լեռներն ու ճամբաները : Ո՛վ է որ
վաճառականները կը սպաննէ ճամբու
մէջ , ով է որ ճամբորդները կը կողոպ-
տէ , ով է որ դռները գիշերանց կը կո-
տըրտէ , տաճարները տները կը մոնէ
գողութիւն ընելու . ամենն ալ դատար-
կակեաց մարդիկ , որ չեն աշխատիր
ապրուստին գտնելու , չարութեան ե-
տեւէ կ'ըլլան : Հատուցէք ինծի , չկայ
մոլութիւն մը՝ որ տղոց սրտին մէջ ա-

պականութեան կրակը այնչափ հրահրէ, ինչպէս դատարկակեցութիւնը. չըկայ մոլութիւն մը որ այնչափ խռովութիւններ ու ապստամբութիւններ հանէ, ինչպէս պարապ կենալն ու ուրիշներուն քրտինջովը ապրել: Ո՞վ է որ անիրաւ տուրք կը պահանջէ, կաշառ կ'ուտէ՝ ուրիշը իր իրաւունքէն զրկելու, դրացի դրացիի հետ կը ձգէ, նենգութիւն դաւաճանութիւն կը մտածէ, ու անանկ չար հնարքներ՝ որ ոչ լսեր ենք և ոչ պատմութեանց մէջ կարդացեր. բոլորն ալ դատարկակեաց մարդիկ: Ինքնակալ մը՝ որ իր երկրէն կ'աքսորէ դատարկ մարդիկները, կրնայ պարծիլ որ ամեն մոլութիւն աքսորած ըլլայ: Այնչափ յաղթանակներ որ եղեր են Հռոմայու մէջ թշնամիներուն յաղթելուն համար, երանքի թէ անոնց մէկը եղած ըլլար դատարկակեացները ջնջելուն համար:

Հին պատմութեանց մէջ արժանի մշտնջենաւոր յիշատակի բան մը կարդացեր եմ. օրէնք էր 'ի Հռոմ' հին աւտներ որ մէկը չէր կրնար դրսէն գալ հոն բնակելու՝ առանց քննութեան: Քննութիւնը ինչ էր, գիտէք. ոչ կը հարցընէին թէ ո՞րկէց կու գար կոր, ոչ թէ ո՞վ էր, ոչ թէ ինչո՞ւ կու գար, ոչ թէ ինչ ազգէ էր. այլ քննիչը՝ որ ան ատները կատոն համարակալն էր, օտարականին ձեռքը կը բռնէր կը շօշափէր կը զննէր. թէ որ փափուկ ու դատարկակեաց մարդու ձեռք էր, մէկէն ետ կը զրկէր. իսկ թէ որ կարծրացած աշխատաւորի ձեռք էր՝ կ'ընդունէր զինքը: Ինչպէս որ դպրատան մը մէջ աշակերտները տեսնալնուն պէս որ վարպետին ներս կը մտնէ կոր, մէկէն գրքով կ'սկսին ձեռք կ'առնեն, կարդալ կը սկսին, ասանկ ալ ան ատները Հռոմայեցիք տեսածնուն պէս որ կատոն կու գար մէկէն ամենքն ալ գործքի հետ կ'ըլլային. վասն զի աւելի կը վախնային անոր առջին անգործ կենալու, քան թէ ուրիշներուն առջին գէշութիւններու: Ասանկով իր անունն ալ, իր հետեւողներունն ալ, մահուընէ ետքն

ալ մնացին ու օրերի եղան ամենուն՝ ուրեմն ով որ կ'ուզէ անոնց պէս սիրելի ըլլալ, ու բարի անունը թողուլ, անոնց գործքին թող հետևի: Երդում կ'ընեմ որ աւելի ցանկալի է ինձի կատոնի նման ըլլալ՝ իր առաքինութիւնները ունենալով, քան թէ Սկիպիոնի՝ այնչափ արիւն ընելով. գիտէք ամենքդ ալ որ Սկիպիոն Ափրիկէ արունջուայ ընելով, քաղքըներ արելով, անմեղներ գլխատելով, անուն ձգեց. բայց կատոն Հռոմայեցւոց վարքը շիտկելով, տգէտները սորվեցընելով, յանցաւորներուն ներելով, երևելի եղաւ: Ուրեմն իրաւունք չունիմ ուզելու որ կատոն ըլլամ քան թէ Սկիպիոն. բայց երկուքն ալ գործքով անուննին թողուցին. մէկը օտար երկիր, մէկը իր երկրին մէջ. մէկը պատանի, մէկալը ծեր. իրենց ատենի մարդկանց ալ, ետեւ եկողներուն ալ իրենց գործունէութեամբը սիրելի եղան: Իսկ մենք անոնց ներհակը կեանքերնիս ծուլութեամբ կամ անօգուտ բաներու կ'անցընենք. անոր համար ալ կ'ապրինք անարդութեամբ, ու անուննիս հետերնիս կը թաղուի մոռացութեամբ. վասն զի արդար են դէք, ու անոր համար տասնի վճռեր են:

Ուրեմն աշուրնիդ աղէկ բացէք ամենքդ ալ, որոնք որ պալատիս ու բանակիս մէջ կը ծառայէք. մտքերնիդ պահեցէք ինչ որ ըսի. ասկէց ետքը մէկը չտեսնամ պարապ կեցած. գրեցէք, կարդացէք, ձի հեծնելու՝ զէն շարժելու վարժութիւն ըրէք, ամեն մարդ իր պաշտօնին կամ արհեստին հետ ըլլայ: Գիտցիք որ եթէ առանձին ձեզի տուած խրատս չընդունիք, պատիժը յայտնի ու ամենուն առջին կու տամ: Եւ որպէս զի աղէկ իմանաք ըսածներս, ու ետեւս եկող թագաւորներուն ալ օրինակ ըլլայ, ամենուդ լեզուով¹ գրած եմ աս խօսքերս, ու կա-

¹ Աս խօսքը հասկընալու համար պէտք է գիտնալ որ Հռոմայեցւոց ինքնակալները ամեն իրենց ձեռքին տակը եղած դաւառներէն ու աղքերէն ընտրած պատանիներ կ'առնէին, չէ թէ միայն գիտութեամբն ալ և իրենց քովը, ու արքունեաց մէջ ծառայելու:

պիտոյիոնին մէջը դնել տուած եմ ուրիշ գրքերու հետ . զիք ձեզ ամեն գոթախոյութենէ պահեն :

ԱՌԱՔԻՆԻ ԽԱՓՇԻԿ

Գերութեան մէջ ծնած աղքատ խափշիկի մը օրինակը կը ցուցնէ մեղի թէ ինչպէս Աստուծոյ սէրը և քրիստոնէութեան հպատակելու փափաքը կըրնայ երջանկացնել զմեզ նաև մեր ամենաթշուառ և աղքատ վիճակին մէջ :

Եւստաքէոս անունով խափշիկ մը որ 1763ին Ս. Դոմինիկոսի քաղաքը ծներ էր, Պ. Պըլէնի իբն տիրոջ տունը, իր աղայութեան հասակէն աղղափառ կրօնի և առաքինական գործոց սկզբունքներուն մեծ սէր ու եռանդ կ'երկցընէր վրան : Այս սկզբունքներով մեծնալով իր ծառայակից ընկերներէն աւելի սիրելի եղաւ իրեն առաջնորդացը . այնպէս որ այս դաղթականաց երկրին¹ մէջ մեծ ձախորդութիւն ընկած ժամանակը՝ պատճառ եղաւ ինքը իր տիրոջը և ուրիշ շատերու կենաց փրկութեանը, զոր հիմա պիտի տեսնենք :

Երբոր պատրաստուեր էին սեւերը ջնջելու բոլորովին իրենց մէջէն զճերմակները, այս Եւստաքէոս ըսածնիս ալ խորհրդի կանչելով՝ յայտնեցին անոր իրենց չար միտքը . և մտքերնէն չանցընելով անոր այն աստիճանի երկիւղածութիւնը՝ կարծեցին թէ մէկէն ան ալ հաղորդ և գործակից պիտի ըլլայ իրենց : Եւ յիշաւ, Եւստաքէոսի մտացը մէջ սպանութիւն և ազատութիւն մէկմէկէ շատ տարբեր բաներ կ'երևէին : Ընկերացը այլանդակ խմբին մէջ մտնելով, որոնք ջահերով ու թուրերով զինեալ էին, տեսաւ զգաղթականները որ մեռնելու մօտ հասած՝ իրենց հրդեհեալ տանը աւերակացը տակ կը դողային . սակայն ինքը առանց վախ

նալու հաստատուն կը կենար որոյմանք վրայ : Ոչ իրեն ընկերակցացը՝ սեւերուն՝ ճերմակներուն դէմ ունեցած քէնն առատելութիւնը, ոչ հասարակաց օգուտը և ոչ սիրոյ կապը կրցան զինքը իր միտքի դրածէն պզտի կերպով մ'այլ սասանեցընել . միշտ դէպ իրեն նպատակը՝ կրօնից սիրոյն՝ կ'ուղէր սիրտն աւաշուրնելու . հոն՝ ուր ոչ վրէժխնդրութիւն՝ այլ ուրիշ գործադրելի էական պարտքեր կան :

Ահա այս իրեն անընկճելի անձին նուիրմամբը՝ զոհերու մեծ բազմութիւն մը մահուան դռնէն դուրս թափեց : Մահաւանդ իրեն տիրոջը վրայ շատ կը գուրգուրար և առանձին սիրով մը կը սիրէր զանիկայ, 'ի փոխարէն անոր իրեն վրայ քսան տարուքնէ 'ի վեր ցուցած մարդասիրութեանը : Ուրի տակ կոխելով ամենայն արգելք և աչքն առնելով մեծամեծ վտանգներ, ըրաւ չըրաւ վերջապէս ամերիկացի նաւու մը մէջ անոր կենալու առանձին տեղ մը ճարեց . և նոյն նաւը շաքարի պարկերով բեռնաւորեց, որով ոչ միայն իր տէրը մեռնելէն ազատեց՝ այլ նաև անոր պէտքն ալ առատութեամբ հոգաց, փոխանակ զի անիկայ երբեմն իրեն հայրենակցաց շատին կենաց պատճառ եղեր էր :

Բայց այս ուրախութիւնը երկար չտևեց : Նաւը ճամբայ ելլելով՝ անգղիացի ծովու հիներէ կը զարնուի ու կը բռնուի : Ուրեմն Պ. Պըլէն և իր բարեկամները գերութեան մէջ փոտելով համար խափշիկներուն դազան ճանկերէն փախուստ տուին . այս ինչ յուսահատութիւն : Չէ . Եւստաքէոս այս երկրորդ վտանգէն ալ զիրենք ողջ առողջ կ'ազատէ : Մինչդեռ դաժան յաղթականներն անհոգութեամբ իրենք զիրենք անգամ մը կ'երուխումի տուած կը գինահարէին, Եւստաքէոս իրեն բնիկ յաջողակութեամբն ու վարպետութեամբը զիրենք սեղանի առին զուարճայնելու ժամանակն՝ յանկարծ վրանին կը յարձըրի, և գերեկցաց օգնութեամբն որոնց առաջուց իմացուցեր էր միտքը, զամեն

1 Ս. Դոմինիկոսի խափշիկները 1792ին ապրտամբեցան Գաղղիացոցմէ, որով և այս ճոխ դաղթականաց երկիրը Գաղղիոյ մեծ փառքերաւ :